भाषा शिक्षा विभाग

Department of Education in Languages

Brochure

विद्यया ऽ मृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
National Council of Educational Research and Training

Department has designed professional development programme in English for students from Afghanistan, and for teachers of Central Tibetan Schools Administration and Central Tibetan Association.

Training programmes are also conducted for teachers working in Scheduled tribes, Scheduled castes dominated areas and North East region.

Extension

Department holds seminars, conferences, discussion meets in four languages, language pedagogy, language curriculum and multilingualism. The objective is to create a platform for teachers, teacher educators, academicians, researchers and policy makers to share and disseminate emerging theories, ideas, pedagogies, issues of inclusive education, and experiences in language teaching and learning. Seminars have also been organized on litterateurs, and on issues related to language education.

The prime objective of extension activities has been to facilitate the process of providing quality education in schools. A series of seminars have been organized to debate over the issues of learners' medium of understanding, language pedagogy, issues of inclusive language education and minor minority and tribal Languages. Live discussion programmes in four languages: Hindi, English, Urdu and Sanskrit are telecast on SWAYAM platform.

Celebration of Mother Tongue Day

To provide education in child's language (multilingualism) is major objective for promoting learner-centred education. Promoting multilingualism has also become important in the present scenario of language education because many Indian languages are on the verge of extinction. Department celebrates **International Mother Language Day** on Feb 21 every year to emphasize the importance of mother-tongue based multilingualism as essential for language teaching and learning and sustaining all Indian languages.

Celebration of Sanskrit Week

Department celebrates Sanskrit Week (under the aegis of MHRD) for the promotion and enrichment of Sanskrit as classical and modern Indian language. Academic and cultural activities are organized to celebrate the occasion.

Focus Areas

Research Programmes on language education and classroom processes have been initiated

Development of e-content for classes I to XII in four languages- Hindi English Urdu and Sanskrit

Development of dictionary, materials on listening speaking skills.

Training Programmes for teachers/teacher educators on teaching-learning of language.

Training Programmes for English teachers/teacher educators from rural and remote areas on teaching learning of language

Seminars on the issues related to promotion of Indian languages, English language teaching and learning and medium of instruction in rural areas.

Members of faculty undertake research development training and xxtension programmes independently and in collaboration with Regional Institutes of Education NCERT and other organizations, publish research papers, books and participate in seminars and conferences national as well as international level.

There is a Departmental Advisory Board constituted for guidance and approval of the proposed programmes of the department. It comprises academicians from universities, institutes, school teacher and members of faculty of NCERT. Department provides academic support to states and union territories in the development of syllabi, textbooks, and training programmes etc.

The department has recently started iterary Forum, *Samvaad* for talks and deliberations.

Department of Education in Languages

भाषा शिक्षा विभाग

Languages are the store house of knowledge that is generated in the course of human civilization.

Language is important because it structures our thought processes, liberates us from biases and preconceived notions.

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

Department of Education in Languages was established at NIE, NCERT in 2005. Earlier language education was a constituent of Department of Social Sciences and Humanities. In the wake of rising language concerns and need for more academic as well as administrative space a separate department of education in languages was created. Department works in the four languages viz. Hindi, English, Sanskrit and Urdu. Department contributes in the development of National Curriculum Framework of school education, development of syllabi in the four languages, text books, e-content, supplementary materials, and translated versions of books etc. Department is constantly promoting new methodologies of teaching learning of Languages; and an approach of Language across curriculum. It recommends in the context of language education that;

- **Mother tongue/ child's language should be the medium of learning in primary years of schooling**
- **English should be taught along with Indian languages.**
- **Three Language Formula should be followed in letter and spirit.**
- **Multilingualism is a resource for enhancing language skills and enriching the repertoire of languages.**
- **Opportunities should be created for learning classical and foreign languages at appropriate stages of schooling.**
- **Language education should be based on the insight that Language learning is a natural process which should be enhanced in school for academic and overall achievement of the learners.**

It is extremely important that learner centric methodologies of language learning should be promoted for eliciting critical responses, and developing sensitivity to social issues. The philosophical view of social constructivism is incorporated in the curriculum of language education with an expectation that learners will become independent and autonomous in their approach to learning.

Use of literature for language teaching and learning has been advocated for developing critical thinking among learners.

Flexibility in assessment, classroom transactions and in schools' routines should be practiced for building healthy learning environment. This will ensure quality language education and assessment practices.

Language curriculum promotes progressive assessment practices such as Continuous Comprehensive Evaluation which broadens the scope of assessment.

Department has since its creation been working in the areas of Research, Development, Training and Extension activities.

Research

Language is unique ever evolving phenomenon so it is essential to know the changes, transitions and transformations which are taking in this field. It is also imperative to evaluate the efficacy of curricular materials being used in the schools. In this context research studies are taken in all the four languages. The findings serve as guidelines for other activities like development, training and extension, and further research in language education.

Development

Department has been developing syllabi, textbooks, supplementary materials, from classes I to XII based on the curriculum in four languages (Hindi, English, Urdu & Sanskrit). Teachers' manuals, dictionaries, language kits and children's Literature series (English) books on creative writing and B.Ed course in Hindi, English & Urdu have also been developed. Department has also brought out Urdu versions of NCERT textbooks and supplementary materials. This has benefitted students who have Urdu as their medium of instruction.

For the development of textbooks and other materials, the department has always adopted systematic and transparent approach.

It has always been the objective of the Department to bring out meaningful, relevant materials for learners as well as teachers. Indian as well as world Literature in original and translations have been selected for developing language skills and world view of the learners. Members of faculty of the department regularly review the textbooks and other published materials before the reprint editions are brought out.

Besides textual materials, audio, video materials are developed in four languages on different aspects of language learning. Department is developing e-content for National Repository of e-Resources (NROER), Massive Open Online Courses (MOOCS) and e- pathshala.

Department has developed packages in Hindi, English, Sanskrit and Urdu for the professional development of teachers at secondary stage under Rashtriya Madhaymic Shiksha Abhiyan (RMSA) the flagship programme of MHRD.

The department has developed competency based learning outcomes (LOs) in Hindi, English, Urdu and Sanskrit. The assessment and pedagogical processes are aligned with learning outcomes. These are meant for assessing language learning developments of the children.

Members of faculty have also contributed in redesigning and preparing test in language for National Achievment Survey (NAS).

Training

The department regularly conducts training programmes in four languages viz. Hindi, English, Urdu and Sanskrit for teachers, teacher educators and key resource persons. The programmes highlight the global perspective on language Teaching Learning processes. Teachers are familiarized with progressive pedagogies which lay emphasis on making learners language proficient. The methodologies adopted for the training programmes are discussions, hands-on activities, group activities, lectures, visits, to sites of educational and cultural importance and assignments. Teachers are also familiarized with avenues of professional development.

विस्तार

विभाग चार भाषाओं (हिंदी, अंग्रेजी, संस्कृत तथा उर्दू) में संगोष्ठियाँ, सम्मेलन तथा परिचर्चाएँ आयोजित करता है। इसका उद्देश्य शिक्षकों, अकादमिकों, अनुसंधानकर्ताओं तथा नीति निर्माताओं आदि के लिए भाषा शिक्षण तथा अधिगम में उभरते हुए सिद्धांतों, विचारों, शिक्षापद्धतियों तथा समावेशी शिक्षा के मुद्दों एवं अनुभवों को साझा करने और उनका प्रसार करने के लिए एक मंच का सृजन करना है। विभिन्न साहित्यकारों तथा भाषा शिक्षा से संबंधित मुद्दों पर भी संगोष्ठियों का आयोजन किया गया है।

विस्तार कार्यकलापों का मुख्य उद्देश्य विद्यालयों में गुणवत्तापूर्ण शिक्षा उपलब्ध करवाने की प्रक्रिया को सुगम बनाना है। अधिगमकर्ताओं की समझ के माध्यम के मुद्दे पर वाद-विवाद करने के लिए संगोष्ठियों की एक शृंखला का आयोजन किया गया। तत्पश्चात् 'समझ का माध्यम' पुस्तक का प्रकाशन किया गया। भाषा शिक्षाशास्त्र कार्यशालाएँ, समावेशी भाषा शिक्षा पर सम्मेलन, अल्पसंख्यक तथा जनजातीय भाषाओं पर राष्ट्रीय संगोष्ठी गत् कुछ वर्षों के दौरान आयोजित किए गए कुछ मुख्य कार्यक्रम हैं। चार भाषाओं हिंदी, अंग्रेजी, उर्दू, संस्कृत में टी.वी.पर सीधा प्रसारण **'स्वयं प्रभा'** चैनल पर प्रसारित किया जाता है।

मातृभाषा दिवस समारोह

बाल केन्द्रित शिक्षा के प्रसार के लिए बच्चे की भाषा में (बहुभाषिक) शिक्षा उपलब्ध करवाना प्रमुख ध्येय है। भाषा शिक्षा के वर्तमान परिदृश्य में बहुभाषिकता का प्रसार इसलिए भी महत्वपूर्ण है क्योंकि कई भाषाएँ विलुप्त होने के कगार पर हैं। भाषा शिक्षण एवं अधिगम तथा सभी भारतीय भाषाओं के अनुरक्षण के लिए अनिवार्यता के रूप में मातृभाषा आधारित बहुभाषिकता के महत्व पर बल देने के लिए विभाग प्रत्येक वर्ष 21 फरवरी को **अन्तरराष्ट्रीय मातृभाषा दिवस** मनाता है।

संस्कृत सप्ताह समारोह

संस्कृत के शास्त्रीय और आधुनिक भारतीय भाषा के रूप में प्रचार एवं संवर्धन हेतु विभाग मानव संसाधन विकास मंत्रालय के तत्वावधान में प्रत्येक वर्ष **'संस्कृत सप्ताह'** मनाता है। इस अवसर पर कई तरह के अकादमिक एवं सांस्कृतिक कार्यकलापों का आयोजन किया जाता है।

मुख्य क्षेत्र

- भाषा शिक्षा तथा कक्षा प्रक्रियाओं पर अनुसंधान कार्यक्रमों की शुरूआत की गई है।
- कक्षा I से XII के लिए चार भाषाओं हिंदी, अंग्रेजी, उर्दू, संस्कृत में ई-सामग्री का निर्माण।
- सुनने-बोलने-पढ़ने-लिखने जैसे कौशलों पर सामग्री का निर्माण।
- शब्दकोशों का निर्माण।
- शिक्षक/शिक्षक-प्रशिक्षकों के लिए भाषा के शिक्षण-अधिगम (हिंदी, अंग्रेजी, उर्दू, संस्कृत) पर प्रशिक्षण कार्यक्रम।
- अंग्रेजी शिक्षकों/ग्रामीण एवं दूरस्थ क्षेत्रों से आए शिक्षक/प्रशिक्षकों के लिए भाषा के शिक्षण अधिगम पर प्रशिक्षण कार्यक्रम।
- भारतीय भाषाओं के प्रसार, अंग्रेजी भाषा शिक्षण-अधिगम तथा ग्रामीण क्षेत्रों में अनुदेश (शिक्षा) के माध्यम से संबंधित मुद्दों पर संगोष्ठियाँ।
- संकाय सदस्य स्वतंत्र रूप से, क्षेत्रीय शिक्षा संस्थान, एनसीईआरटी तथा अन्य संगठनों के साथ सहयोग से अनुसंधान, विकास, प्रशिक्षण तथा विस्तार कार्यक्रमों का संचालन करते हैं। शोध पत्रों एवं पुस्तकों का प्रकाशन करते हैं और राष्ट्रीय तथा अन्तरराष्ट्रीय संगोष्ठियों एवं सम्मेलनों में प्रतिभागिता करते हैं। वे उच्च शिक्षा प्राप्त कर रहे विद्यार्थियों के लिए परामर्शदाता एवं मार्गदर्शक की भूमिका भी निभाते हैं।
- विभाग द्वारा प्रस्तावित कार्यक्रमों के संबंध में मार्गदर्शन तथा अनुमोदन हेतु एक विभागीय सलाहकार मण्डल का गठन किया गया है। इसमें विभिन्न विश्वविद्यालयों एवं संस्थानों से अकादमिक तथा एनसीईआरटी के संकाय सदस्य शामिल होते हैं। विभाग पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकों तथा प्रशिक्षण कार्यक्रमों आदि के विकास में राज्यों तथा संघ क्षेत्रों को अकादमिक समर्थन उपलब्ध करवाता है।
- विभाग संसदीय प्रश्नों, प्रधानमंत्री शिकायत प्रकोष्ठ से प्राप्त पत्रों तथा व्यक्तिगत पूछताछ एवं प्रश्नों का भी प्रत्युत्तर देता है।
- विभाग ने हाल ही में **'संवाद'** शृंखला नाम से साहित्यिक वार्ताओं तथा विमर्शों के लिए साहित्यिक मंच की शुरूआत की है।

भाषा शिक्षा विभाग

Department of Education in Languages

भाषाएँ मानव सभ्यता की प्रक्रिया में सृजित ज्ञान का भंडार हैं।

बहुभाषिक क्षमता संज्ञानात्मक वृद्धि, सामाजिक सहिष्णुता, विस्तृत चिंतन और बौद्धिक उपलब्धियों के स्तर को बढ़ा देती है।

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

राष्ट्रीय शिक्षा संस्थान, एनसीईआरटी में **भाषा शिक्षा विभाग** की स्थापना 2005 में की गई। इससे पूर्व भाषा शिक्षा विभाग सामाजिक विज्ञान एवं मानविकी विभाग का घटक था। बढ़ते हुए भाषा सरोकारों और अकादमिक एवं प्रशासनिक आवश्यकता को देखते हुए पृथक भाषा शिक्षा विभाग का सृजन किया गया। यह विभाग चार भाषाओं अर्थात् हिंदी, अंग्रेजी, संस्कृत तथा उर्दू के क्षेत्र में कार्य करता है। विभाग विद्यालय शिक्षा के लिए राष्ट्रीय पाठ्यचर्या की रूपरेखा के विकास, चारों भाषाओं में पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकों, अनुपूरक सामग्री, ई-सामग्री तथा पुस्तकों के अनूदित रूपान्तरण के विकास में योगदान देता है।

भाषा शिक्षा विभाग भाषाओं के शिक्षण अधिगम की नई क्रियाविधियों तथा पाठ्यचर्याओं में भाषा के उपागम का निरन्तर संवर्धन कर रहा है। भाषा शिक्षा के संदर्भ में यह निम्नलिखित संस्तुतियाँ करता है :

- विद्यालय के प्राथमिक वर्षों में मातृभाषा/बच्चों की भाषा अधिगम का माध्यम होनी चाहिए।
- भारतीय भाषाओं के साथ अंग्रेजी भी पढ़ाई जानी चाहिए।
- त्रि-भाषा सूत्र का पूर्णरूपेण पालन किया जाना चाहिए।
- बहुभाषिकता भाषा कौशलों के संवर्धन तथा भाषाओं के भण्डार के संवर्धन का स्रोत है।
- विद्यालय के उपयुक्त स्तरों पर शास्त्रीय एवं विदेशी भाषाओं के अधिगम के लिए अवसरों का सृजन किया जाना चाहिए।
- भाषा शिक्षा इस अंतर्दृष्टि पर आधारित होनी चाहिए कि भाषा अधिगम एक प्राकृतिक प्रक्रिया है जिसका विद्यालय में विद्यार्थियों की अकादमिक एवं सर्वांगीण उपलब्धि के लिए संवर्धन किया जाना है।

यह बहुत महत्वपूर्ण है कि आलोचनात्मक प्रतिक्रियाएँ प्राप्त करने तथा सामाजिक मुद्दों के प्रति संवेदनशीलता का विकास करने के लिए भाषा अधिगम की बाल-केन्द्रित क्रियाविधियों का प्रसार किया जाए। सामाजिक रचनात्मकतावाद का दार्शनिक विचार भाषा शिक्षा की पाठ्यचर्या में इस आशा के साथ अंतर्विष्ट किया गया है कि विद्यार्थी अधिगम के प्रति अपने दृष्टिकोण में स्वतंत्र तथा स्वायत्त बनें। विद्यार्थियों में आलोचनात्मक दृष्टिकोण का विकास करने के लिए भाषा शिक्षण अधिगम के लिए साहित्य के प्रयोग का समर्थन किया गया है।

एक स्वस्थ अधिगम परिवेश का निर्माण करने के लिए मूल्यांकन, कक्षा व्यवहार तथा विद्यालय दिनचर्या में लचीलेपन को व्यवहार में लाया जाना चाहिए। यह गुणवत्तापूर्ण भाषा शिक्षा एवं मूल्यांकन कार्य प्रणालियों को सुनिश्चित करेगा। भाषा पाठ्यचर्या सतत् एवं व्यापक मूल्यांकन जैसे प्रगतिशील मूल्यांकन व्यवहारों को प्रोत्साहन देती है जो मूल्यांकन की परिधि को व्यापक बनाते हैं। अपने सृजन के समय से ही विभाग अनुसंधान, विकास, प्रशिक्षण तथा विस्तार क्षेत्रों में कार्य कर रहा है।

अनुसंधान

भाषा एक अनूठी, सदा विकासमान रहने वाली प्रक्रिया है। अत: इसके क्षेत्र में होने वाले परिवर्तनों, संक्रमणों तथा रूपान्तरणों को जानना बहुत आवश्यक है। यह भी आवश्यक है कि विद्यालयों में प्रयुक्त होने वाली पाठ्यचर्यात्मक सामग्री की प्रभावोत्पादकता का मूल्यांकन किया जाए। इस संदर्भ में सभी चारों भाषाओं (हिंदी, अंग्रेजी, संस्कृत, उर्दू) में अनुसंधान कार्य संचालित किए जाते हैं। शोध कार्यों से प्राप्त निष्कर्ष विकास, प्रशिक्षण, विस्तार और भाषा शिक्षा में उत्तरोत्तर अनुसंधान जैसे अन्य कार्यकलापों के लिए दिशानिर्देशों के रूप में कार्य करते हैं।

विकास

विभाग चार भाषाओं (हिंदी, अंग्रेजी, संस्कृत, उर्दू) में कक्षा I से XII तक के लिए पाठ्यचर्या पर आधारित पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकें, अनुपूरक सामग्री का विकास करता आ रहा है। विभाग ने शिक्षक पुस्तिकाओं, शब्दकोशों, भाषा-किट, बाल साहित्य शृंखला, सृजनात्मक लेखन तथा हिंदी, अंग्रेजी एवं उर्दू में बी.एड. पाठ्यक्रम पर भी पुस्तकों का विकास किया है। विभाग ने एनसीईआरटी की पाठ्यपुस्तकों तथा अनुपूरक सामग्री के उर्दू भाषा के अनूदित रूपान्तरण भी प्रकाशित किए हैं। इससे उन विद्यार्थियों को लाभ पहुँचा है जिनकी शिक्षा का माध्यम उर्दू है।

विभाग ने पाठ्यपुस्तकों तथा अन्य सामग्री के विकास के लिए सदैव व्यवस्थागत तथा पारदर्शी दृष्टिकोण को अपनाया है। विद्यार्थियों तथा शिक्षकों के लिए सदैव सार्थक, संगत सामग्री का प्रकाशन ही विभाग का उद्देश्य रहा है। विद्यार्थियों में भाषा कौशलों और विश्वदृष्टि का विकास करने के लिए भारतीय तथा विश्व साहित्य से मौलिक और अनूदित सामग्री का चयन किया गया है। विभाग के संकाय सदस्य पाठ्यपुस्तकों तथा अन्य प्रकाशित सामग्री पर पुनर्मुद्रण संस्करणों के प्रकाशन से पूर्व नियमित रूप से पुनर्विचार करते हैं।

पाठ्यसामग्री के अतिरिक्त, भाषा अधिगम के विभिन्न पहलुओं पर चार भाषाओं में दृश्य-श्रव्य सामग्री का विकास किया जाता है। विभाग नेशनल रिपॉज़िटरी ऑफ ई-रिसोर्सिज (NROER), मैसिव ओपन ऑनलाइन कोर्सिस (MOOCs) तथा ई-पाठशाला के लिए ई-सामग्री का निर्माण कर रहा है।

भाषा शिक्षा विभाग ने मानव संसाधन विकास मंत्रालय के अग्रणी कार्यक्रम 'राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान' के अन्तर्गत माध्यमिक स्तर के शिक्षकों की दक्षता के लिए हिंदी, अंग्रेजी, संस्कृत एवं उर्दू में प्रशिक्षण सामग्री (पैकेज) का निर्माण किया है।

विभाग ने हिंदी, अंग्रेजी, उर्दू तथा संस्कृत में क्षमता आधारित सीखने के प्रतिफलों (Learning Outcomes) का विकास भी किया है। सीखने के प्रतिफलों को मूल्यांकन एवं सीखने-सिखाने की प्रक्रियाओं के साथ ही रखा गया है।

प्रशिक्षण

विभाग शिक्षकों, शिक्षक-प्रशिक्षकों तथा मुख्य स्रोत व्यक्तियों के लिए चारों भाषाओं अर्थात् हिंदी, अंग्रेजी, उर्दू तथा संस्कृत में नियमित रूप से प्रशिक्षण कार्यक्रमों का संचालन करता है। ये कार्यक्रम भाषा शिक्षण अधिगम प्रक्रियाओं पर समकालीन वैश्विक परिप्रेक्ष्य को रेखांकित करते हैं। शिक्षकों को प्रगतिशील शिक्षाशास्त्र से परिचित करवाया जाता है जो विद्यार्थियों को भाषा में दक्ष बनाने पर बल देता है। प्रशिक्षण कार्यक्रम के लिए अपनाई गई क्रियाविधियों में परिचर्चाएँ, व्यावहारिक कार्यकलाप, सामूहिक गतिविधियाँ, व्याख्यान तथा शैक्षिक व सांस्कृतिक महत्व के स्थलों के दौरे शामिल हैं। शिक्षकों को व्यावसायिक दक्षता के अवसरों से भी परिचित करवाया जाता है।

विभाग ने अफगानिस्तान से आए विद्यार्थियों तथा केन्द्रीय तिब्बती प्रशासन विद्यालयों के शिक्षकों के लिए अंग्रेजी में व्यावसायिक दक्षता कार्यक्रम का निर्माण किया है। विभाग द्वारा अनुसूचित जनजाति, अनुसूचित जाति की बहुलता वाले क्षेत्रों तथा उत्तर-पूर्व क्षेत्र में कार्यरत शिक्षकों के लिए प्रशिक्षण कार्यक्रमों का भी संचालन किया जाता है।

تدریسی فرائض انجام دے رہے اساتذہ کے لیے تربیتی پروگرام بھی منعقد کیے جاتے ہیں۔

توسیع

یہ شعبہ ہندی، انگریزی، اردو اور سنسکرت زبانوں میں سیمیناروں، کانفرنسوں اور مذاکرات کا انعقاد کرتا ہے۔ اس کا مقصد اساتذہ، ماہرین تعلیم، محققین اور پالیسی سازوں کو ایک پلیٹ فارم فراہم کرنا ہے جہاں نئے نئے نظریات، تصورات، تدریسیات، شمولیتی تعلیم کے مسائل اور زبان کی تدریس و آموزش کے تجربات پر گفتگو کی جائے۔ شعبے نے ادبیات اور زبان کی تعلیم کے مسائل سے متعلق سیمیناروں کا بھی انعقاد کیا ہے۔

توسیعی سرگرمیوں کا اولین مقصد اسکولوں میں معیاری تعلیم مہیا کرنے کے عمل میں سہولتیں پیدا کرنا ہے۔ آموزگار کا ذریعۂ تفہیم، زبان کی تدریسیات، شمولیتی تعلیم اور چھوٹی، اقلیتی اور قبائلی زبانوں سے متعلق موضوعات پر قومی سیمیناروں کا انعقاد گذشتہ چند سالوں کی سرگذشت کے اہم واقعات ہیں۔ سویم (SWAYAM) پلیٹ فارم سے ہندی، انگریزی، اردو اور سنسکرت چاروں زبانوں میں مباحثے براہ راست نشر کیے جا رہے ہیں۔

یوم مادری زبان کا انعقاد

بچے کی اپنی زبان میں تعلیم مہیا کرانا (کثیر لسانیت) طلبا مرکوز تعلیم کے فروغ کا بڑا مقصد ہے۔ لسانی تعلیم کے موجودہ تناظر میں کثیر لسانیت کا فروغ بہت اہم ہو چکا ہے کیونکہ بہت سی ہندوستانی زبانیں ختم ہونے کے دہانے پر پہنچ چکی ہیں۔ یہ شعبہ بین الاقوامی یوم مادری زبان بھی مناتا ہے جس کا مقصد زبان کی تدریس و آموزش نیز جملہ ہندوستانی زبانوں کی بقا کے لیے لازمی حیثیت کی حامل 'کثیر لسانیت' پر مبنی مادری زبان کی اہمیت کو اجاگر کرنا ہے۔

سنسکرت ہفتہ کا انعقاد

وزارت برائے فروغ انسانی وسائل کے تحت شعبہ کی جانب سے کلاسیکی اور جدید ہندوستانی زبان کی حیثیت سے سنسکرت کے فروغ اور ترقی کے لیے سنسکرت ہفتہ کا انعقاد بھی کیا جاتا ہے جس میں تعلیمی اور ثقافتی سرگرمیاں منعقد کی جاتی ہیں۔

اہم اہداف

لسانی تعلیم اور کلاس روم کی سرگرمیوں سے متعلق تحقیقی پروگرام شروع کیے گئے۔

ہندی، انگریزی، اردو اور سنسکرت چاروں زبانوں میں درجہ ایک سے بارھویں جماعت تک کے لیے الیکٹرانک مواد کی تیاری اور فروغ۔

سمعی و بصری مہارتوں سے متعلق لغت اور دیگر تدریسی مواد کی تیاری اور فروغ۔

زبان کی تدریس و آموزش (ہندی، انگلش، اردو اور سنسکرت) کے لیے اساتذہ /کلیدی اساتذہ کے لیے تربیتی پروگرام۔

زبان کی تدریس و آموزش سے متعلق دیہی اور دور دراز علاقوں کے انگریزی اساتذہ/ کلیدی اساتذہ کے لیے تربیتی پروگرام۔

ہندوستانی زبانوں کے فروغ، انگریزی زبان کی تدریس و آموزش اور دیہی علاقوں میں ذریعہ تعلیم سے متعلق مسائل پر سیمینار وں کا انعقاد۔

فیکلٹی ممبران آزادانہ طور پر بھی اور ریجنل انسٹی ٹیوٹ آف ایجوکیشن، این سی ای آر ٹی نیز دیگر اداروں کے تعاون سے تحقیقی ترقی، توسیع اور تربیتی پروگراموں میں مصروف عمل ہوتے ہیں۔ تحقیقی مقالے اور کتابیں شائع کرواتے ہیں اور قومی و بین الاقوامی سطح کے سیمیناروں اور کانفرنسوں میں شرکت کرتے ہیں۔ یہ سب لوگ اعلیٰ تعلیم کے شائق طلبا کی رہبری اور راہنمائی کا فریضہ بھی انجام دیتے ہیں۔

شعبہ کے مجوزہ پروگراموں کی منظوری اور مشاورت کے لیے ایک شعبہ جاتی مشاورتی بورڈ (Departmental advisory board) بھی قائم ہے جو یونیورسٹیوں، اداروں اور این سی ای آر ٹی کے فیکلٹی ممبران پر مشتمل ہے۔

یہ شعبہ نصاب، درسی کتب کی تیاری اور تربیتی پروگراموں وغیرہ میں ریاستوں اور مرکزی حکومت کی زیر نگرانی خطوں کی تعلیمی امور میں مدد کرتا ہے۔

یہ شعبہ پارلیمانی سوالات، وزیرِ اعظم کے شکایتی سیل اور شخصی سوالات کے جوابات کے لیے بھی پابند ہے۔

حال ہی میں شعبے میں ادبی مذاکروں اور مباحثوں کے لیے ادبی فورم سمواد کا قیام بھی عمل میں لایا گیا ہے۔

ڈپارٹمنٹ آف ایجوکیشن اِن لینگویجز

भाषा शिक्षा विभाग

انسانی تہذیب کے ارتقاء میں زبانیں نمو پذیر علم کی خزینہ دار ہوتی ہیں۔

زبان ہمارے طریقۂ فکر کو تشکیل دیتی ہے اور ہمیں تعصّبات و مفروضات سے آزاد کرتی ہے۔

एन सी ई आर टी
NCERT

نیشنل کونسل آف ایجوکیشنل ریسرچ اینڈ ٹریننگ
राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण परिषद्

ڈپارٹمنٹ آف ایجوکیشن ان لینگویجز، این سی ای آر ٹی کا قیام 2005ء میں عمل میں آیا۔ اس سے قبل زبان کی تعلیم ڈپارٹمنٹ آف سوشل سائنسز اینڈ ہیومینیٹیز کا حصہ تھی۔ موجودہ نئے لسانی مسائل اور تعلیمی و انتظامی سہولتوں کے پیش نظر اسے ایک الگ شعبے کی حیثیت سے تشکیل دیا گیا۔

ڈپارٹمنٹ آف ایجوکیشن اِن لینگویجز ہندی، انگریزی، اردو اور سنسکرت چار زبانوں کی تعلیم و ترویج کے لیے کام کرتا ہے۔ قومی درسیات کا خاکہ، چاروں زبانوں کے لیے نصابِ تعلیم، درسی کتب، معاون درسی کتب، ای۔ مواد اور امدادی سامان نیز کتابوں کے تراجم وغیرہ کی فراہمی اس شعبے کے اہم فرائض میں شامل ہے۔ زبان کی تدریس و آموزش کے نئے طریقوں اور زبان کے بین درسیاتی انداز نظر کے فروغ کے لیے بھی یہ شعبہ کوشاں ہے۔ لسانی تعلیم کے تعلق سے ڈپارٹمنٹ آف ایجوکیشن اِن لینگویجز درج ذیل سفارشات پر عمل کرتا ہے:

- اسکولی تعلیم کے ابتدائی برسوں میں آموزش کا ذریعہ مادری زبان/ بچے کی اپنی زبان ہونی چاہیے۔
- ہندوستانی زبانوں کے ساتھ ساتھ انگریزی زبان بھی پڑھائی جانی چاہیے۔
- سہ لسانی فارمولے پر پورے طور سے عمل ہونا چاہیے۔
- کثیر لسانیت، لسانی مہارتوں کے فروغ اور زبانوں کی نمود و نمائش کے اظہار کا ایک وسیلہ ہے۔
- اسکول کی تعلیم کے دوران مناسب سطحوں پر کلاسیکی اور غیر ملکی زبانوں کی آموزش کے مواقع فراہم کیے جانے چاہیے۔
- لسانی تعلیم کی بنیاد اس امر پر ہونی چاہیے کہ زبان کی آموزش ایک فطری عمل ہے اور اسکول کو چاہیے کہ طلبا کی تعلیمی اور مجموعی ترقی کے لیے اسے فروغ دے۔

سب سے اہم بات یہ ہے کہ لسانی آموزش کے آموزگار پر مرکوز طریقہ ہائے تعلیم کو فروغ دیا جانا چاہیے تاکہ طالب علموں سے حساس جوابات حاصل کیے جا سکیں اور ان کے اندر سماجی مسائل کے تئیں حساسیت پیدا ہو سکے۔ سماجی تعمیریت کے فلسفیانہ نقطۂ نظر کو لسانی تعلیم کی درسیات میں اس لیے شامل کیا گیا ہے کہ طلبا اپنی آموزش کے طریقوں میں آزاد اور خود مختار ہو سکیں۔

زبان کی تدریس و آموزش کے لیے ادبیات سے استفادے کی وکالت بھی طلبا میں حساس غور و فکر کو فروغ دینے کے مقصد سے کی گئی ہے۔

ایک صحت مند آموزشی ماحول کی تعمیر کے لیے اندازۂ قدر، کلاس روم کی سرگرمیوں اور اسکول کے معمولات میں لچیلا پن ہونا چاہیے۔ اس سے معیاری لسانی تعلیم اور اندازۂ قدر کے عمل کو یقینی بنایا جا سکے گا۔

لسانی درسیات ترقی پسندانہ اندازۂ قدر کے عمل کو فروغ دیتی ہے۔ مثال کے طور پر مسلسل اور جامع اندازۂ قدر، تعین قدر کے دائرے کو وسیع کرتی ہے۔

ڈپارٹمنٹ آف ایجوکیشن ان لینگویجز ابتدا سے ہی تحقیق، ترقی، تربیت اور توسیعی سرگرمیوں میں مشغولِ خدمت ہے۔

تحقیق

زبان ایک منفرد اور مسلسل ترقی پذیر مظہر ہے، اسی لیے زبان سے متعلق وجود پذیر تمام تبدیلیوں، تغیرات اور تحولات کا جاننا ضروری ہے، نیز اسکولوں میں جو درسیاتی مواد استعمال کیا جاتا ہے اس کی اہمیت اور افادیت کا اندازہ لگانا بھی ضروری ہے۔ اس پس منظر میں چاروں زبانوں میں تحقیقی مطالعات کا اہتمام کیا جاتا ہے اور ان کے نتائج کو ترقیاتی، تربیتی اور توسیعی سرگرمیوں کے لیے رہنما اصولوں کی حیثیت سے استعمال کیا جاتا ہے ساتھ ہی لسانی تعلیم کے میدان میں مزید تحقیق کے گوشے سامنے آتے ہیں۔

ترقی

ڈپارٹمنٹ آف ایجوکیشن اِن لینگویجز پہلی جماعت سے بارھویں جماعت کے لیے چاروں زبانوں یعنی ہندی، انگلش، اردو اور سنسکرت کی درسیات پر مبنی نصاب، درسی کتب اور معاون درسی مواد کی تیاری کے عمل میں مسلسل مشغول ہے۔ اساتذہ کے لیے دستی کتب، لغات، لسانی کٹ، بچوں کے ادب پر انگریزی کتابوں کی سیریز، ہندی، انگریزی اور اردو میں تخلیقی تحریر اور بی ایڈ کی درسی کتب بھی تیار کی جا چکی ہے۔ این سی ای آر ٹی کی دیگر مضامین کی درسی کتب اور معاون درسی مواد کا اردو میں ترجمہ بھی اس شعبے کی اہم کاوش ہے، اس سے ان طلبا کو فیض حاصل ہوتا ہے جن کا ذریعہ تعلیم اردو ہے۔

درسی کتابوں اور دیگر مواد کے لیے اس شعبے نے ہمیشہ ایک بااصول اور شفاف طریقہ کار اختیار کیا ہے۔

آموزگار اور اساتذہ دونوں کے لیے بامعنی اور مربوط مواد شائع کرنا ہمیشہ سے اس شعبہ کا مقصد رہا ہے۔ طلبا میں لسانی مہارتوں کو فروغ دینے اور عالمی وسعتِ نظر پیدا کرنے کے لیے ہندوستانی اور عالمی ادب دونوں سے تدریسی مواد کا انتخاب کیا جاتا ہے۔ یہ انتخاب اصل تحریروں کا بھی ہو سکتا ہے اور تراجم کا بھی۔ فیکلٹی ممبران دوبارہ اشاعت سے پہلے تمام درسی کتب اور دیگر مطبوعہ مواد پر باقاعدہ نظر ثانی کرتے ہیں۔

درسی مواد کے علاوہ زبان کی آموزش کے مختلف پہلوؤں سے متعلق چاروں زبانوں میں سمعی و بصری مواد تیار کیا جاتا ہے۔ یہ شعبہ نیشنل ریپوزیٹری آف ای ریورسز (NROER)، ماسو اوپن آن لائن کورسز (Massive Open Online Courses) اور الیکٹرانک پاٹھ شالا کے لیے ای مواد بھی تیار کر رہا ہے۔

اس شعبے نے وزارت برائے فروغ انسانی وسائل کے انتہائی اہم پروگرام راشٹریہ مادھیمک شکشا ابھیان (RMSA) کے تحت ثانوی سطح پر اساتذہ کی پیشہ ورانہ تیاری کے لیے ہندی، انگریزی، اردو اور سنسکرت میں تربیتی پیکیج تیار کیے ہیں۔

شعبے نے ہندی، انگریزی، اردو اور سنسکرت میں مہارتوں پر مبنی آموزشی ماحصل کی تیاری کا کام بھی انجام دیا ہے۔ اس میں اندازۂ قدر اور تدریسی عملیات کو بھی شامل کیا گیا تاکہ طلبا کی لسانی آموزش ترقی کا اندازۂ قدر کرنے میں آسانی ہو۔ نیشنل اچیومنٹ سروے (NAS) کے لیے زبان کے سوالنامے کی تیاری میں بھی اس شعبے کے فیکلٹی ممبران کی خدمات شامل ہیں۔

تربیت

یہ شعبہ ہندی، انگلش، اردو اور سنسکرت چاروں زبانوں میں اساتذہ اور ماہرین کے لیے باقاعدگی سے تربیتی پروگرام کا انعقاد کرتا ہے۔ یہ پروگرام زبان کی تدریس و آموزش کی سرگرمیوں پر عالمی تناظر کا اظہار کرتے ہیں۔ اساتذہ تدریسیات کے ترقی پسندانہ اندازۂ نظر سے آشنا ہوتے ہیں جن کا تمام تر زور طلبا میں زبان کی مہارتوں کو پختہ کرانا ہوتا ہے۔ ایسے طریقوں میں مباحثے، عملی تجربات، گروہی سرگرمیاں، لیکچر، تعلیمی اور ثقافتی اہمیت کے مقامات کی سیر اور تفویضات وغیرہ تربیتی پروگرام میں شامل ہیں۔ اساتذہ خود بھی پیشہ ورانہ ترقی کی راہوں سے واقف ہوتے ہیں۔

افغانستان کے طلبا اور مرکزی تبتی انتظامیہ (Central Tibetan Administration) کے اسکولوں کے انگریزی زبان کے اساتذہ کے لیے پیشہ ورانہ ترقیاتی پروگرام تیار کیے ہیں۔

درج فہرست ذات اور درج فہرست قبائل اکثریت والے علاقوں اور نارتھ ایسٹ علاقوں میں